

«Τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον»

Τί σημαίνει;

Ἐν τῇ λεγομένῃ προσευχῇ τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸ Ματθ 6:9-13, τὸ πρῶτον αἴτημα εἰς τὸ δεύτερον πρόσωπον τῆς προστακτικῆς εἶναι: «τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον δὸς ἡμῖν σήμερον». Καθ' ὅτι γνωρίζομεν, ὁ Ματθαῖος εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφεὺς ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματολογίᾳ, ὅστις χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «ἐπιούσιος»¹. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν παλαιότεραι μαρτυρίαι, ὥστε νὰ μᾶς βοηθήσωσι νὰ ἐξακριβώσωμεν τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς λέξεως². Ἡ ἑλλειψὶς γλωσσικῶν μαρτυριῶν πρὸ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου ἤνοιξε τὸν δρόμον πρὸς ἐκτεταμένας συζητήσεις καὶ εἰκασίας. Ἐν

¹ Κατὰ τι μεταγενέστερός του εἶναι ὁ Λουκᾶς (11:3).

² Ὁ A. Deissmann, *Light from the Ancient East*, 4η ἐκδ. 1922, ἐπανεκτ. Grand Rapids 1965, σ. 78, ὑποσ. 1, προσεπάθησε νὰ ρίψῃ ἀμφιβολίας ἐπὶ τῶν δηλώσεων τοῦ Ὁριγένους—καὶ ἐν γένει τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (ἐπικαλούμενος τὴν συζήτησιν τοῦ R. C. Trench ἐν *Synonyms of the New Testament*, 8η ἐκδ. 1876, σ. 330 κ.έ.)—ὅτι ἡ λέξις «ἐπιούσιος» εἶχε πλασθεῖ ὑπὸ τῶν βιβλικῶν συγγραφέων. Ὡς μαρτυρία ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς του ἀνεφέρθη εἰς τὴν «ἀνακάλυψιν τοῦ A. Debrunner ὅτι ἡ λέξις 'ἐπιούσιος' ἀπαντᾷ ἐν ἀρχαίῳ βιβλίῳ λογιστηρίου παρὰ Fl. Petrie, *Hawara, Biahmu, and Arsinoe*, ἐν Λονδίῳ, 1889, σ. 34 (ἀρ. 35) = Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, Staßburg, 1915, ἀρ. 5224 (ἴδε καὶ Blass – Debrunner – Rehkopf, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, 14η ἐκδ., Göttingen 1976, § 123, ὑποσ. 2, ἂν καὶ ὁ W. F. Howard, *Accidence and Word Formation* [= τόμ. II τοῦ J. H. Moulton, *Grammar of New Testament Greek*], Edinburgh: T & T Clark, ἐπανατύπ. 1979, σ. 313 οὐδὲν πρόβλημα εὐρίσκει διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς λέξεως ὡς βιβλικοῦ δημιουργήματος). Ἐξ ἄλλου ὁ B. M. Metzger, "How many times does ἐπιούσιος occur outside the Lord's prayer?", *Expository Times* 69 (1957/58), σ. 52-52, ἀπεκάλυψε τὰ σαθρὰ σημεῖα τῶν «ἀποδείξεων» τοῦ Debrunner καὶ τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ Deissmann. Ἀκόμη ἰσχυρότερα εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Deissmann ἐν *Bible Studies*, ἐπανατύπ. Alpha Publications 1979, σ. 214, ἐν ἣ παραθέτει ἐπιστολὴν τοῦ Nestle εἰς αὐτὸν, περὶ τριῶν Ἀρμενίων χειρογράφων, Codices Sergii, ἅτινα ὑποτίθεται ὅτι περιέχουν τὸ Ἀρμενικὸν ἀντίστοιχον τῆς λέξεως «ἐπιούσιος», ἀλλ' ὅστις, ὅμως, ἀδυνατεῖ νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ σπουδαῖα ἐρωτήματα: (1) «Ποία εἶναι ἡ μορφή τῆς προσθήκης ταύτης (ἐπιούσιος) ἐν τοῖς προκειμένοις χειρογράφοις;» καὶ (2) «Εἶναι πράγματι αὕτη ἡ ἀρμενικὴ λέξις ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ἀρμενικὴν λέξιν ἐν τῇ 'προσευχῇ' τοῦ Κυρίου;»

τῆ μεταφράσει τῆς Βουλγάτας, ὁ Ἱερώνυμος εἶχε χρησιμοποιήσει τὴν Λατινικὴν λέξιν ‘supersubstantialem’ (= «ἀναγκαῖον διὰ τὴν συντήρησιν τῆς ζωῆς»), οὕτω ἀντικαθιστῶντας τὴν γραφὴν τῆς παλαιᾶς μεταφράσεως, τῆς λεγομένης *Itala*, δηλ. “panis quotidianus”, ἀν καὶ ὀρισμένα λατινικὰ χειρόγραφα ἐπανῆλθον εἰς τὴν μετάφρασιν ‘cottidianum’ («ἡμερήσιος»), ἣτις ἀντανεκλαῖται ἐν τῇ γαλλικῇ μεταφράσει τοῦ L. Segond (1979)³: “pain quotidien”; τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν (1982): “pane cotidiano”, τὴν γερμανικὴν (Luther, διασκ. 1984) καὶ *Elberfelder Bibel* (1986): “tägliches Brot”, τὴν σουηδικὴν τοῦ 1917: “dagliga bröd” καὶ τὴν ὀλλανδικὴν τοῦ 1951, διασκευ. 1996: “dagelijks brood”. Ἡ συριακὴ μετάφρασις (κῶδιξ Sinaiticus) (ἐν Λουκᾶ) καὶ συριακὴ (κῶδιξ Curetonianus) ἀπέδωσαν τὸ «ἐπιούσιος» μὲ τὸ ܐܡܝܢܐ (*amina*, ‘perpetuum’), ἐν ᾧ ἡ συριακὴ Pešitta καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ ἐπισκόπου Thomas Harkel ἐχρησιμοποίησαν τὸ ܕܫܘܢܐܩܢܐ (*d’sounak’nan*, ‘necessarium’)⁴. Ὡσαύτως καὶ ἡ ἰσπανικὴ μετάφρασις τοῦ 1992: “el pan que necesitamos”. Παρομοίᾳ εἶναι καὶ ἡ γερμανικὴ μετάφρασις *Einheitsübersetzung* (1996): “das Brot, das wir brauchen” («τὸν ἄρτον τὸν ὁποῖον χρῆζομεν»). Τέλος, ἐκ τῶν

³ Ἀντιθέτως ἡ *La Bible en français courant* (1997) τὸ ἀποδίδει μὲ τὸ “pain nécessaire”.

⁴ Ἡ ἑβραϊκὴ μετ. τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπὸ τοῦ F. Delitzsch, ܐܪܒܝܐ ܕܝܚܪܝܐ ܕܝܚܪܝܐ, ἀποδίδει μὲ τὸ ܘܢܪܗ ܩܢܗ «ἡ δικαία/ὀρισμένη μερίς τοῦ ἄρτου ἡμῶν», τὸ ὁποῖον ἀντανεκλαῖ τὸ Παρ 30:8: ܘܢܪܗ ܩܢܗ (ὀρισμένη/συντεταγμένη μερίς τοῦ ἄρτου) [ἡ μετ. τῶν Ο´ ἀπομακρύνεται: «σύνταξόν μοι τὰ δέοντα καὶ τὰ αὐτάρκη»]; Ὡσαύτως καὶ ἡ ἑβραϊκὴ μετ. τῆς Καινῆς Διαθήκης τῆς Trinitarian Bible Society, ἐνῶ ἡ μετ. τῆς Bible Society τοῦ Ἰσραήλ (1986) ἀποδίδει εἰς τὴν ἑβραϊκὴν μετ. μὲ τὸ ܘܢܪܗ ܩܢܗ καὶ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν μετ. μὲ τὸ ܕܫܘܢܐܩܢܐ ܕܩܢܗ ἄμφοτερά τῶν ὁποίων σημαίνουν “τὸν ἄρτον τῆς ἀνάγκης ἡμῶν”.

Ὁ Ἱερώνυμος (*Commentary on Matthew, ad loc.* 6:11), λέγει: “In the so-called *Gospel according to the Hebrews* instead of ‘essential to existence’ I found *mahar*, which means ‘of tomorrow’, so that the sense is: Our bread of tomorrow—that is, of the future—give us this day”. Ὁ Ph. Vielhauer σχολιάζει: “If the GN [= the Gospel of the Nazarenes = The Gospel of the Hebrews] actually contained the vocable *mahar* in the petition for bread—and there is no reason to doubt—then the conclusion is inevitable that this reading is ‘merely an erroneous translation, resting on a misunderstanding, of the original episuus’ (Waitz, *Apokrypha* II, 19) ... The rendering of the petition for bread in the GN is the earliest attempt to explain it. The Aramaic GN thus assumes, at least here, the Greek text of Matthew” (E. Hennecke – W. Schneemelcher, *New Testament Apocrypha*, 2 τόμ., London: SCM Press 1963, τόμ. Α´, σ.142 καὶ 147).

Νεοελληνικῶν μεταφράσεων, ἢ τοῦ Ν. Βάμβα (1851) χρησιμοποιοῦν τὸ πρωτότυπον «ἐπιούσιος», ἐνῶ ἐκ τῶν δημοτικῶν μεταφράσεων, ἢ τῶν τεσσάρων καθηγητῶν λεγομένη (1964) καὶ ἡ πλέον δημώδης μετάφρασις τοῦ 1989⁵, παρ' ὅτι θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιήσωσι τὸ «ἐπιούσιος» (ἐφ' ὅσον ἡ λέξις εἶναι ἐν πλήρη χρήσει ἐν τῇ Νεοελληνικῇ)⁶, ἀπομακρύνονται σκοπίμως. Καὶ ἡ μὲν μετάφρασις τοῦ 1964, ἣτις εἶναι μεῖγμα Καθαρευούσης καὶ Δημοτικῆς, χρησιμοποιοῦ τὴν πλέον δημώδη φράσιν «τὸ καθημερινό μας ψωμί», ἡ δέ, ἄλλως διαρρήδην δημώδης μετάφρασις τοῦ 1989, ἀποδίδει τὴν ἔκφρασιν διὰ λέξεων ὑψηλοτέρου ὕφους: «τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴ ζωὴ μας ἄρτο».

Ἴσως, ἡ φαινομενικῶς πλέον περιέργος μετάφρασις εἰς ὁποιαδήποτε Εὐρωπαϊκὴν γλῶσσαν γνωστὴν εἰς ἐμὲ νὰ ᾔηται ἡ τελευταία σουηδικὴ μετάφρασις, Bibel 2000, ἡ ὁποία μεταφράζει: “Ge oss idag vårt bröd för dagen som kommer” («δὸς ἡμῖν σήμερον τὸν ἄρτον διὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν»). Ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν εἶναι τόσον ἀλλόκοτη ὅσον φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως. Εἶναι βασισμένη ἐπὶ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ λέξις «ἐπιούσιος» εἶναι πρόσφατον δημιούργημα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λέξεως «ἐπιούσα», τὸ θηλυκὸν γένος τῆς ἐνεργητικῆς μετοχῆς τοῦ παρόντος «ἐπιών» (ἐκ τοῦ «ἔπειμι» = «ἀκολουθῶ», κτλ.). Ἐφ' ὅσον «ἡ ἐπιούσα» ὑποννοεῖ σιωπηρῶς τὴν λέξιν «ἡμέρα», ἦτοι «τὴν ἐρχομένην/ἀκολουθοῦσαν ἡμέραν», οὕτως, ἐπίσης, καὶ «ὁ ἐπιούσιος ἄρτος», κατὰ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκφράζη ἑλλειπήν τινα ἰδέαν, ἣτις σημαίνει «τὸν ἄρτον διὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν»⁷. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἀπερρίφθη ἤδη τὸν 17ον αἰῶνα ὑπὸ τῶν Salmasius καὶ Suicer, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειρηματολόγησαν ὅτι τὸ ἐπίθετον «ἐπιούσιος» δὲν ἠδύνατο νὰ παραχθῇ μὲ τὴν κατάληξιν **-ιος** ἀντὶ τῆς **-αῖος**, κατὰ τὴν ἀναλογίαν λέξεων ὅπως αἱ «δευτεραῖος», «τριταῖος», «ποσταῖος», κτλ. Ἔτι σοβαρώτερον ἐπιχείρημα ἦτο τὸ τοῦ Alford, ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη προσέκρουε πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Ματθ 6:34⁸. Οἱ σουηδοὶ μεταφρασταί, ὅμως, προβλέποντας τοιαύτας ἀντηρησεις,

⁵ Ἡ μετάφρασις ὀλοκλήρου τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐξεδόθη τὸ 1999.

⁶ Ἴδε Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, 1998, «ἐπιούσιος».

⁷ Πρβλ. Ἡρόδοτου Γ', 85: ὡς τῆς ἐπιούσης ἡμέρης ὁ ἀγὼν ἡμῖν ἐστι; Ἀριστοφάνους *Ἐκκλησιάζουσαι* 105: τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν; Ξενοφώντος *Κύρου Παιδεία Β'*, 1. 23: ἐν τῷ ἐπιόντι χρόνῳ; Πλάτωνος *Κρίτων* 46a: τῆς γὰρ ἐπιούσης νυκτός, κτλ.

⁸ Alford, *The Greek Testament* κτλ., τόμ. 1. I, 61

ἐρμηνεύουν τὸ λόγιον ὡς ἀναφερόμενον εἰς τὸν αἰώνιον ἄρτον τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ εἰς τὸν φυσικόν, ὑλικόν καὶ καθημερινόν ἄρτον⁹. Συνεπῶς, ἡ προσευχὴ εἶναι ὁ Θεὸς ἤδη σήμερον νὰ μᾶς δώσῃ τὸν αἰώνιον ἄρτον τὸν ὁποῖον θὰ τρώγωμεν ἐν τῇ Βασιλείᾳ του.

Μία τοιαύτη ἐρμηνεία καθίσταται τελείως ἀπίθανη, ὄχι μόνον ἐτυμολογικῶς ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς δομῆς τῆς προσευχῆς. Ἡ μεγαλοπρεπὴς προσαγόρευσις «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς» ἀκολουθεῖται ὑπὸ τριῶν αἰτημάτων, ὅλα ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται εἰς τὴν οὐράνιον σφαῖραν: «ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου», «ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου» καὶ «γενηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς». Εἰς τὸ τρίτον αἶτημα γίνεται μία σαφὴς μετάβασις ἀπὸ τὸν οὐρανὸν πρὸς τὴν γῆν. Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ δὲ ἡ φράσις «τῆς γῆς» ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν μέχρι τοῦδε μνημονευθεῖσαν ἰδέαν. Κατόπιν αὐτοῦ ἡ προσευχὴ στρέφεται πρὸς τὸ ζήτημα τὸ ὁποῖον ἦτο πάντοτε ἡ μεγίστη μέριμνα τῆς ἀνθρωπότητος ἐν ταύτῃ τῇ ζωῇ: ἡ ἀπόκτησις τοῦ καθημερινοῦ ἄρτου, ὅπερ εἶναι ἡ βᾶσις τῆς ἐπιγείου ζωῆς, καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν διὰ τὰ δύο αἰτήματα, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν συγχώρησιν καὶ τὸν πειρασμόν—καὶ ταῦτα ὡσαύτως ὄντα ἐμπειρεῖαι τῆς ζωῆς.

Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν κείμενα χρησιμοποιοῦντα τὸν ὄρον «ἐπιούσιος» πρὸ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου, ἡ λέξις αὕτη ἀποτελεῖ τυπικὸν παράδειγμα τῆς σπουδαιότητος νὰ ἐφαρμόσωμεν τὴν διαχρονικὴν προσέγγισιν εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἑλληνικῆς, ὅπως διασαφηνίσωμεν μίαν καινοδιαθηκικὴν λέξιν, ἥτοι· ἀνατρέχοντες εἰς μεταγενεστέρως μαρτυρίας. Τοιαῦται μαρτυρίαι δὲν δύνανται νὰ ἀπορριφθῶσιν ὡς δῆθεν ἀναχρονιστικά¹⁰. Οὐδεὶς ὅστις ἔχει μελετήσει ἀρκούντως τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ἑλληνικῆς θὰ ἠδύνατο ποτε νὰ διακατέχεται ὑπὸ τοιαύτας σκέψεις. Αἱ μεταγενέστεραι μαρτυρίαι δεικνύουν τὰς γλωσσικὰς παραμέτρους ἐντὸς τῶν ὁποίων λέξις τις δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ, πῶς ἐγένετο ἀντιληπτὴ ὑπὸ τῶν παλαιῶν χριστιανῶν συγγραφέων, ἐνῶ πῶς ἐκαταλαμβάνετο ὑπ' αὐτῶν θὰ

⁹ Ὅμως, οὔτε αὕτη ἡ ἰδέα εἶναι νέα· ἤδη πρὸ ἐνὸς καὶ ἡμίσεως αἰῶνος ὁ Alford ἐσκέφθη τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, ἀλλὰ τὴν κατενόησεν ὡς δευτερεύουσα τινὰ ἐρμηνείαν «ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι διαφυλάττωμεν εἰς τὸ προσκῆνιον τὴν πρωταρχικὴν τῆς φυσικῆς ἔννοιαν» (Alford, *The Greek Testament*, Vol. I, 62).

¹⁰ Πρβλ. J. v.d. Watt καὶ C. C. Caragounis, "A Grammatical Analysis of John 1:1", *Filologia Neotestamentaria* 41 (2008), σ. 91-138, ἰδιαιτ. σ. 93-94.

πρέπει λογικῶς νὰ ἀποκαλύπτῃ τὴν παραδοσιακὴν ἐρμηνείαν τοῦ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγελίου ὑπὸ τῆς πρώτης ἐκκλησίας, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον πιθανότατα ἀντανακλᾷ τὴν σημασίαν ἣν ὁ Ματθαῖος εἶχε προσδώσει εἰς τὸ κείμενον του. Οὕτως, ἡ δυνατότης νὰ ἐξεύρωμεν τὴν πρόθεσιν τοῦ Ματθαίου διὰ ταύτης τῆς ὁδοῦ, πλησιάζει τὴν βεβαιότητα. Ὁ ὅρος «ἐπιούσιος» ἔχει δεχθεῖ τὰς ἀκολούθους τέσσαρας ἐρμηνείας:

1. Ὅρισμένοι ἐρευνῆται παράγουν τὴν λέξιν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ ῥῆμα «ἐπιέναι» (δηλ. «ἐπί» + «εἶμι» = «ὑπάγω»), «ἀκολουθῶ», κατ' ἀναλογίαν τῆς χρήσεως τῆς ἐνάρθρου μετοχῆς τοῦ οὐδετέρου «τὸ ἐπιόν» = «τὸ μέλλον». Κατὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς λέξεως ὑπῆρξαν πολλαὶ εἰδικαὶ ἐφαρμογαὶ τῆς ἐννοίας ταύτης (ἴδε προχειρῶς τὸ *BDAG*¹¹, λῆμμα «ἐπιούσιος», 4, 4e), ἰδιαιτέρως τὴν ἐρμηνείαν περὶ τοῦ αἰωνίου ἄρτου τῆς μελλούσης Βασιλείας τοῦ Θεοῦ¹². Τὴν ἐννοίαν ταύτην ἀκολουθεῖ ἡ νέα σουηδικὴ μετάφρασις, ἡ ὁποία γενικῶς ἔτυχε ἐπικρίσεων ἐν Σουηδία, ὥστε αἱ ἐκκλησίαι νὰ μὴ δύνανται νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ «Πάτερ ἡμῶν» τῆς μεταφράσεως ταύτης ἐν ταῖς λατρείαις αὐτῶν, ἀλλὰ νὰ τὸ ἀντικαθιστῶσι διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ 1917. Γλωσσολογικῶς, ἡ ἀνωτέρω παραγωγὴ ἀντιμετωπίζει παρομοίαν δυσχερείαν ὅπως ἡ κατωτέρω παραγωγὴ (ὑπὸ τὸ 2).

2. Ἡ λέξις «ἐπιούσιος» ἐκ τῶν προτέρων θὰ ἠδύνατο νὰ παραχθῆ ἐκ τοῦ θηλυκοῦ τύπου τῆς μετοχῆς «ἐπιών», «ἐπιούσα», «ἐπιόν» (< «ἐπειμι», δηλ. «ἐπί» + «εἶμι» = ἀκολουθῶ). Ἐν τῇ Ἀττικῇ διαλέκτῳ ἡ ὀριστικὴ τοῦ ῥήματος «εἶμι» λειτουργεῖ ὡς μέλλων τοῦ ἔρχομαι, ἐνῶ ἡ εὐκτικὴ, τὸ ἀπαρέμφατον, καὶ ἡ μετοχὴ διαφοροτρόπως ὡς ἐνεστῶς ἢ μέλλων τοῦ «ἔρχομαι». Οὕτω, τὸ ἀπαρέμφατον «ιέναι» ὅπως καὶ ἡ μετοχὴ «ιών», «ιοῦσα», «ιόν» συμπληρώνουν τὸ ἔρχομαι εἰς τὸν ἐνεστῶτα χρόνον. Ὁ θηλυκὸς τύπος τῆς μετοχῆς τοῦ συνθέτου ῥήματος, δηλ. «ἐπιούσα», μὲ τὴν ὑπολαμβανομένην «ἡμέραν» (ἦτοι· «τὴν ἐπιούσαν ἡμέραν») ἐσήμαινε «τὴν ἀκόλουθον ἡμέραν».

¹¹ *A Greek-English Lexicon of the New Testament*, κτλ. ἀναθ. καὶ διασκ. ἐκδ. ὑπὸ F. W. Danker, βασισμμένη ἐπὶ τοῦ W. Bauer's *Griechisch-deutsch Wörterbuch*, κτλ., Chicago: UCP 2000.

¹² Ἡ ἀποφίς αὕτη ἔχει γίνεαι ἀποδεκτὴ καὶ ὑπὸ τῶν E. Lohmeyer, *The Lord's Prayer*, London 1965, 134-59; J. Jeremias, *Abba*, 165-67. Ἴδε καὶ I. H. Marshall, *The Gospel of Luke* (NIGTC), Paternoster 1978, σ. 459-60.

Ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἔννοιαν ὑπ' ἀριθμὸν 1, ἀνωτέρω, ἂν καὶ ἡ θεολογικὴ ἐρμηνεία ἴσως νὰ μὴ ἀναφέρεται εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ εἰς τὸν ἡμερήσιον ἄρτον διὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν. Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἐὰν ἡ προσευχὴ γίνεται τὴν πρωΐαν, καθ' ἣν περίπτωσιν θὰ ἀνεφέρετο εἰς τὴν τρέχουσαν ἡμέραν· ἢ τὴν ἐσπέραν, καθ' ἣν περίπτωσιν θὰ ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἐπομένην ἡμέραν¹³. Γλωσσολογικῶς, ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ «ἐπιούσα» εἰς τὸ «ἐπιούσιος» εἶναι δυσχερὴς, ἐὰν ὄχι καὶ ἀδύνατος¹⁴. Δὲν ὑπάρχει ἄλλος ὅρος ὅστις κατ' ἀναλογίαν λαμβάνει τοιοῦτον τύπον ἐκ τοῦ «ἐπιούσα», δηλ. μεταστρέφοντας τὴν συλλαβὴν **-σα** εἰς **-σιος** μὲ τὴν ἀρμόζουσαν κατάληξιν.

3. Μία τρίτη λύσις ἐπροτάθη, καθ' ἣν ἡ λέξις ἐπιούσιος ἀποτελεῖ οὐσιαστικοποίησιν τῆς φράσεως «ἐπὶ τὴν οὔσαν» (δηλ. «ἡμέραν») = «διὰ τὴν τρέχουσαν ἡμέραν», ὅπερ σημαίνει «διὰ τὴν σήμερον». Ἐκτὸς τῆς δυσχερείας νὰ παράξωμεν τὴν λέξιν «ἐπιούσιος» ἐκ τῆς φράσεως «ἐπὶ τὴν οὔσαν [ἡμέραν]», ἡ αὐθαίρετος αὕτη παραγωγὴ καθιστᾶ ἀνοησίαν τὴν λέξιν «σήμερον», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον γίνεται ἀχαρὶς τις ταυτολογία: «δὸς εἰς ἡμᾶς σήμερον τὸν ἄρτον ἡμῶν διὰ τὴν σήμερον» («διὰ τὴν τρέχουσαν ἡμέραν», δηλ. «τὸν ἡμερήσιον ἄρτον»)!¹⁵ Συμπεραίνομεν, λοιπόν, ὅτι οὔτε αὕτη εἶναι ἡ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου «ἐπιούσιος».

4. Εἰς τὴν *Περὶ Εὐχῆς* πραγματείαν του (27.7), ὁ Ὁριγένης γράφει:

τί δὲ καὶ τὸ 'ἐπιούσιον,' ἤδη κατανοητέον. πρῶτον δὲ τοῦτο ἰστέον, ὅτι ἡ λέξις ἢ 'ἐπιούσιον' παρ' οὐδενὶ τῶν Ἑλλήνων οὔτε τῶν σοφῶν ὀνόμασται οὔτε ἐν τῇ τῶν ἰδιωτῶν συνηθείᾳ τέτριπται, ἀλλ' ἔοικε πεπλάσθαι ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν.¹⁶

¹³ Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τοὺς Ἰουδαίους ἡ ἡμέρα ἤρχιζεν τὴν ἕκτην μ.μ.

¹⁴ Πρβλ. Hj. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, 3 τόμ., Heidelberg: Carl Winter, 1973, τόμ. Α', σ. 539 f.: "muß sie als sachlich höchst unwahrscheinlich betrachtet werden".

¹⁵ Spick, *Theological Lexicon of the New Testament*, 3 τόμ., ἐπανεκτ. Hendrickson, 1994, τόμ. Β', p. 56 σωστῶς παραθέτει τὰ λόγια τοῦ E. Delebecque, *Etudes grecques*, σ. 169: "This Hellenist rightly sees a tautology in 'give each day our daily bread' and a platitude in 'give us today our bread for today'".

¹⁶ Πρβλ. καὶ Origen, *Fragmenta in Lucam* (in catensis), 178.1.

Ἡ νεωτέρα ἔρευνα μέχρι τοῦδε ἔχει ἐπιβεβαιώσει τὴν ἀποψιν τοῦ Ὁριγένους. Ἀκολουθῶς, ὁ Ὁριγένης μᾶς δίδει τὴν γνώμην του ὅτι δημιουργῶντας τὴν λέξιν ταύτην, οἱ Ματθαῖος καὶ Λουκᾶς ἔκαμον ἀκριβῶς ὅτι εἶχον κάμει καὶ οἱ Ἑβδομήκοντα μεταφρασταί, διότι ἐρωτᾷ:

τίς γάρ ποτε Ἑλλήνων ἐχρήσατο τῇ ἐνωτίζου προσηγορία ἢ τῇ ἀκουτίσθητι ἀντὶ τοῦ εἰς τὰ ὄτα δέξαι καὶ ἀκοῦσαι ποίει σ[ε]; ἰσομοία τῇ ἐπιούσιον προσηγορία ἐστὶ παρὰ Μωϋσεῖ γεγραμμένη, ὑπὸ θεοῦ εἰρημένη· ὑμεῖς δὲ ἔσεσθέ μοι λαὸς περιούσιος· καὶ δοκεῖ μοι ἑκατέρα λέξις παρὰ τὴν οὐσίαν πεποιῆσθαι, ἢ μὲν τὸν εἰς τὴν οὐσίαν συμβαλλόμενον ἄρτον δηλοῦσα, ἢ δὲ τὸν περὶ τὴν οὐσίαν καταγιγνώμενον λαὸν καὶ κοινωνοῦντα αὐτῇ σημαίνουσα.

Οὕτω, λοιπόν, ὁ Ὁριγένης παρήγαγε τὴν λέξιν «ἐπιούσιος» ἐκ τῆς λέξεως «οὐσία»¹⁷. Τὴν ἐρμήνευε δὲ ὡς «ἀναγκαία διὰ τὴν ζωὴν» καὶ τὴν παρήγαγε ἐκ τῆς λέξεως «οὐσία» (< ἐπὶ > + «οὐσία») κατ' ἀναλογίαν τῆς παρομοίως σχηματιζομένης λέξεως «περιούσιος» (< «περὶ» + «οὐσία»). Ὁ Ὁριγένης ἐξελάμβανε τὴν φράσιν «ἐπιούσιον ἄρτον» ὡς ὑλικὸν ἄρτον πρὸς τὴν διατροφήν τοῦ σώματος καὶ ταυτοχρόνως ὡς πνευματικὸν ἄρτον πρὸς διατροφήν τῆς ψυχῆς, ἐξ αἰτίας τῆς συγγενικότητος τῆς σχετικῆς οὐσίας. Συνεπῶς, τὴν ἐθεώρη ὡς ἀναγκαία διὰ τὴν συντήρησίν της: «ἀναγκαῖον συγγενῆ τῷ ἄρτῳ τὴν οὐσίαν εἶναι νοεῖν» (εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως νοῶμεν τὴν οὐσίαν συγγενῆ πρὸς τὸν ἄρτον)¹⁸.

Μολονότι δὲν ἐτυμολόγησεν, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐξέλαβε τὴν λέξιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν «ἀναγκαῖος». Τὴν ἐξήγησεν ὡς «ἐφημέριος», = «διαρκῶν ἐπὶ μίαν ἡμέραν», ἀντικρούοντας τὴν ἐρμηνείαν «διὰ τὴν ἀκόλουθον ἡμέραν». Ταυτοχρόνως ἀπεφάνθη ὅτι «δεῖται γὰρ τροφῆς τῆς ἀναγκαίας».¹⁹ Ἐδῶ, ἃς ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσωμεν ὅτι καὶ ὁ Ἰερώνυμος κατεννόει τὴν λέξιν ὡς panem supersub-

¹⁷ Πρβλ. 28.8: οὐσία ἐστὶν ἡ πρώτη τῶν ὄντων ὕλη, καὶ ἐξ ἧς τὰ ὄντα, ἢ τῶν σωμάτων ὕλη, καὶ ἐξ ἧς τὰ σώματα.

¹⁸ Ἴδε ἐπίσης Ὁριγένους, *Περὶ Εὐχῆς*, 27.9: «ἐπιούσιος τοίνυν ἄρτος ὁ τῇ φύσει τῇ λογικῇ καταλληλότητος καὶ τῇ οὐσίᾳ αὐτῇ συγγενής».

¹⁹ Χρυσόστομος, *Κατὰ Ματθαῖον* (ἐν Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ἄπαντα τὰ Ἔργα ἐν Ἑλληνεσι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1978, τόμ. 9, pp. 674-76).

stantialem²⁰. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη ἐγένετο δεκτὴ ὑπὸ τῶν Βασιλείου, Γρηγορίου Νύσσης²¹, Ἀπολιναρίου²², Θεοφύλακτου, Σούδα Λεξικοῦ²³, Μέγαλου Ἐτυμολογικοῦ²⁴, Tholuck, Alford²⁵, Sophocles²⁶, καὶ πολλῶν νεωτέρων ἐρμηνευτῶν (ἴδε ἐπίσης *BDAG*, οἰκείον λῆμμα, 1).²⁷

Βλέπομεν, λοιπόν, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ παράδοσις ἐν γένει ἔχει συνάψει τὸν ὄρον «ἐπιούσιος» μετὰ τῆς λέξεως «οὐσία» κι' ἔχει ἐρμηνεύσει τὴν ἔννοιάν του ὡς «ἀναγκαῖον διὰ τὴν συντήρησιν ἡμῶν».²⁸ Κατὰ τὴν παραγωγὴν ταύτην, ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ στοιχεῖον

²⁰ Πρβλ. Burgoin, “Ἐπιούσιος expliqué par la notion de préfixe vide”, *Biblica* 1979, 91-96, «καταδικάζει δριμύτατα τὰς μεταφράσεις ‘τῆς αὔριον’ καὶ ‘τῆς σήμερον’ καὶ ἰδίως τὸ ἀπεχθές *supersubstantialis*, τὸ ὅποῖον ἐνώνει τὰ δύο ἀντιφατικὰ προθέματα *super* καὶ *sub*» (Spicq, *Theological Lexicon*, τόμ. Β', σ. 57).

²¹ Πρβλ. Γρηγόριον Νύσσης, *Πρὸς Εὐάγγριον περὶ Θεότητος*, (E. Gebhardt, *Gregorii Nysseni opera*, Vol IX), 335. 23.

²² Apollinaris, *Fragmenta in Matthaeum* (in catensis) (ed. J. Reuss, *Matthäus-Kommentar aus der griechischen Kirche* [TU], 1957), 134.6

²³ *Suda Lexicon* (ἔδκ. A. Adler), E 2501: ὁ ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ ἡμῶν ἀρμόζων.

²⁴ Τὸ ἔργον τοῦτο, τὸ ὅποῖον εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὡς *Etymologicum Magnum*, προσφέρει τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν ὅπως καὶ τὸ Λεξικὸν Σοῦδα: ‘Ὁ ἐπὶ τῇ οὐσίᾳ ἡμῶν ἀρμόζων. Τὸ ἴδιον πράττουν καὶ τὰ *Lexica Segueriana* (ed. L. Bachmann), Ἔψιλον 231. Ὡσαύτως τὸ Λεξικὸν τοῦ Ψεύδο-Ζωναρά (13ος αἰὼν μ.Χ.), Ἔψιλον 794: ὁ τῇ ἐκάστη οὐσίᾳ ἡμῶν ἀρμόζων, ἢ ὁ καθημερινός.

²⁵ Alford, *The Greek Testament*, etc. Vol. I, 61 f.

²⁶ AE. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, rp. Hildesheim: G. Olms Verlag, 1992, p. 506.

²⁷ Johannes Damaskenos (VII-VIII A.D.), *Expositio fidei* (ed. B. Kotter), 86. 156 contemplates both a bread for this life as well as for the life to come: τὸ γὰρ [ἐπιούσιον] δηλοῖ ἢ τὸν μέλλοντα, τουτέστιν τὸν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἢ τὸν πρὸς συντήρησιν τῆς οὐσίας ἡμῶν λαμβανόμενον (“the word ἐπιούσιος indicates either the future, that is, the bread of the future age or the bread that is being received for our subsistence”).

²⁸ Ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν J. H. Moulton (see Moulton-Milligan, *The Vocabulary of the Greek Testament*, etc. rp. Hodder & Stoughton, 1972, p. 242 f.) καὶ Howard (Accidence, p. 313) ὅτι ἡ λέξις ἐπιούσιος εἰς τοὺς Αἰγυπτιακοὺς παπύρους ἔχει μόνον τὴν ἔννοιαν “περιουσία ἢ κτῆμα” ἀποδεικνύει τὴν ἐσφαλμένην προσέγγισιν τῶν συγγραφέων τούτων πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν αἰτία τῆς ὑπερβολικῆς σημασίας τὴν ὁποῖαν προσδίδουν εἰς τοὺς παπύρους, ὡσάν οὗτοι νὰ ἔχουν καθοριστικὴν σημασίαν διὰ τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐν ἄλλοις, ἡ ἀδυναμία των νὰ καταλάβουν τὴν σπουδαιότητα τῆς διαχρονικῆς προσεγγίσεως εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὡς τὴν μόνην ἐνδεδειγμένην ὁδὸν, ὅπως λύσουν γλωσσικὰ προβλήματα σχετιζόμενα μὲ λέξεις αἱ ὁποῖαι δὲν

«ἡμέρα», ἡ ὁποία ἐνυπάρχει ἐν τῷ «ἐπιούσιος ἄρτος»—ἐφ’ ὅσον ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ «ἐπιούσα [ἡμέρα]»—ἐξαφανίζεται τελείως. Ἡ ἰδέα αὕτη ἐκφράζεται διὰ τοῦ «σήμερον», καὶ ἡ σκέψις ἐπικεντρώνεται πλήρως ἐπὶ τῆς «ἀνάγκης» διὰ διατροφήν / συντήρησιν, ἡ ὁποία ἰδέα ὄχι μόνον ἦτο ἀνέκαθεν ἡ μεγίστη μέριμνα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ σκιαγραφεῖται κι’ ἔχει πλουσίας συσχετίσεις εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ὅπου ὁ Θεὸς φέρεται νὰ φροντίζῃ διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν δημιουργημάτων του. Οὕτω, λόγου χάριν, τὸ Ἐξ 16:16 κ.έ. ἀναφέρει τὴν ἐπάρκειαν τοῦ μάννα, τὸ ὁποῖον συνήγετο ἐκάστην ἡμέραν διὰ τὰς ἀνάγκας ἐκάστου μέλους ἐκάστης οἰκογενείας, καὶ ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐάν τις εἶχε συνάξει πλέον ἢ ὀλιγώτερον τοῦ δέοντος, τὸ μάννα ἐν τῷ δοχείῳ ἦτο τὸ σωστὸν μερίδιον διὰ τὰς ἡμερησίας ἀνάγκας ἐκάστου ἀτόμου: וַיִּקַּח יְהוָה יִלְכָּד וְיָבִיץ «ἐκάστος εἶχε συνάξει κατὰ τὴν ἀνάγκην του»²⁹. ὁ Ἰώβ (23:12) λέγει ὅτι «ἐθεώρησα τοὺς λόγους τοῦ στόματός του ὑπὲρ τὴν μερίδα μου» (δηλ. «τὸν ἐπιούσιον ἄρτον μου») (יִבֶּן יְהוָה יְהִינֵבֶן יִקְרֶה) (ἡ μετάφρασις τῆς *New International Version* τὸ ἀποδίδει: “more than my daily bread”). Τοιοῦτοτρόπως, καὶ τὸ Παρ 30:8 λέγει: «Μὴ μοῦ δώσης οὔτε πτωχείαν οὔτε πλοῦτον· κόψον εἰς ἐμὲ τὸν ὀρισμένον ἄρτον» (δηλ. τὴν ἡμερησίαν μερίδαν μου) (יִקַּח יְהוָה יְהִינֵבֶן יִקְרֶה לֵּי יִקְרֶה לֵּא וְשֹׁנֵי שֹׁנֵי). Ἡ μετάφρασις *NIV* τὸ ἀποδίδει: “Give me neither poverty nor riches, but give me only my daily bread”. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ δύο τελευταῖα χωρία ἡ

ἀπαντῶνται εἰς πρό-Καινοδιαθηκικά κείμενα, ὅπως καὶ λέξεις αἱ ὁποῖαι ὑπέστησαν ἐξέλιξιν τινα εἰς τὴν ἔννοιάν των κατὰ τὴν ἱστορίαν των. Ἡ Ἑλληνικὴ παράδοσις ὑπὲρ τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως ἐπιούσιος = ἀναγκαῖα διὰ τὴν συντήρησιν εὐρίσκει τὴν ἐπιβεβαίωσιν καὶ τῆς Νεοελληνικῆς λεξικογραφίας: πρβλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, 9 τόμ. ἐπανεκτ. Ἀθήναι 1964, τόμ. Δ’, σ. 2823: ὁ ἐπαρκὴς διὰ τὴν ἡμέραν (ἄρτος), ἀναγκαῖος, καθημερινός. Ὡσαύτως ὀρίζεται καὶ ἐν Παπύρου *Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας: Ἀρχαίας – Μεσαιωνικῆς – Νέας*, 13 τόμ., Ἀθήνα 2007, τόμ. Γ’, σ. 517, καὶ Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, λῆμμα «ἐπιούσιος»: αὐτὸς ποὺ εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ τὴν καθημερινή μας συντήρησιν.

²⁹ Οὕτω, σωστῶς, ἐκφράζοντας μίαν ἰδέαν τοῦ ὑπερσυντελικού χρόνου. Ὁ λαθασμένος ἀπλὸς παρελθοντικός τῆς *NIV*, πιθανότατα ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἀπόδοσιν τῆς *King James Version* (τοῦ 1611). Ἡ *Jerusalem Bible* καὶ ἡ Νεοελληνικὴ, *Ἡ Ἁγία Γραφή* (1999), τὸ ἔχουν ἐρμηνεύσει ἐπιτυχῶς ὡς ὑπερσυντέλικον.

έβραϊκή λέξις, ἥτις μεταφράζεται ὡς «μερίδα» ἢ «ὀρισμένον ἄρτον», εἶναι ἡ λέξις רֶפֶּי. Ἡ ἔννοια τῆς λέξεως ταύτης εἶναι «[ἢ πρέπουσα / κατακεχωρημένη] μερίς», «κάτι [καθ]ορισμένον», «ἀνῆκον», ὡς καὶ «νόμος», «διάταγμα», κτλ.³⁰, ἐν ἄλλοις λέξεσι, εἰς τὴν συνάφειαν ταύτην σημαίνει τὴν ἀναγκαίαν μερίδα ἢ τὴν ἀναγκαίαν ποσότητα. Εἶναι προφανές, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀπόδοσις τοῦ έβραϊκοῦ רֶפֶּי (δηλ. רֶפֶּיָהּ καὶ רֶפֶּי) λ.χ. ἐν τῇ NIV διὰ τοῦ “daily bread” («ἡμερήσιος ἄρτος»), εἶναι σκόπιμος καὶ αὐθαίρετος, ἔχουσα ἐπηρεασθεῖ ἐκ τῆς ἐρμηνείας τοῦ «ἐπιούσιος» ὡς “daily bread” παρὰ τῷ Ματθ 6:11 (Λκ 11:3). Ἐκτὸς πάσης ἀμφιβολίας, ἡ σωστὴ μετάφρασις θὰ ἦτο «ὁ ἀναγκαῖος ἄρτος».

Ἡ πλέον πρόσφατος Νεοελληνικὴ ματάφρασις (εἰς τὴν δημώδη μορφήν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης) κατέφερε νὰ συλλάβῃ σωστῶς τὴν ἔννοιαν τῆς ἐκφράσεως, μεταφράζοντας: «τὸν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ζωὴ μας ἄρτο»³¹. Αὕτη ἡ ἐρμηνεία, κατὰ τὴν ἐμὴν γνώμην, εἶναι ἡ πλέον φυσιολογικὴ ἀπόδοσις τῆς ἐννοίας τῆς λέξεως «ἐπιούσιος». Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς λέξεως «ἀπαραίτητο» καὶ «ἀναγκαῖον» (ἢ ἰδικὴ μου προτίμησις) εἶναι ἀμελητέα.

³⁰ Ἴδε Kohler-Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 5 τόμ., Leiden: Brill 1994-2000, τόμ. Α΄, σ. 346.

³¹ Πρβλ. ἐπίσης Spicq, *Theological Lexicon*, τόμ. Β΄, σ. 56-f.: “Hence, in *epiousios*, the prefix *epi*, expressing the idea of contact, can be rendered ‘touching’ or ‘concerning’; the adjective amounts to the same thing as *ousios*, that which concerns the essence, is essential. Once the prefix is empty, the meaning is clear: ‘give us our essential bread today’ (Matt), ‘each day’ (Luke).”